

JOLANTA ELIZA ŻÓŁTOWSKA

PODZIAŁY POLITYCZNO-ADMINISTRACYJNE NA ZIEMI PODLASKIEJ W CIĄGU TYSIĄCLECIA

Podlasie zawsze stanowiło pogranicze polityczno-narodowościowe. Wschodnia jego część była mieszaniną narodowościową. Mieszkało tam, obok Polaków, wielu Ukraińców i Białorusinów¹. W okresie średniowiecza był to teren sporny między Mazowszem a Rusią, następnie między Mazowszem a Litwą. W latach I Rzeczypospolitej poprzez Podlasie przechodziła granica oddzielająca Wielkie Księstwo Litewskie od Korony.

W czasie zaborów południowa część Podlasia należała do Królestwa Polskiego, zaś północna do obwodu białostockiego, włączonego do Cesarstwa Rosyjskiego. Po II wojnie światowej Podlasie przylegało do granicy polsko-sowieckiej. Obecnie jest regionem sąsiadującym z Białorusią. Nie tylko względy polityczne wpływały na peryferyjne oblicze Podlasia, ale również przyczyny społeczno-gospodarcze oddziałujące na specyficzne tempo przemian cywilizacyjnych w tej części Polski. Podlasie leżało w znacznej odległości od większych miast, dlatego takie ośrodki miejskie, jak Warszawa, Lublin czy Białystok, nie miały już znaczącego wpływu na ten region. Z kolei miasta

Dr JOLANTA ELIZA ŻÓŁTOWSKA – Wydział Zarządzania Szkoły Wyższej im. Bogdana Jańskiego w Warszawie; adres do korespondencji: e-mail: jezoltowska@gmail.com

¹ Opracowań poświęconych problematyce historycznej, geograficznej i etnograficznej Podlasia jest bardzo wiele. Ostatnio zajmują się nią badacze związani z ośrodkami akademickimi w Białymstoku i Siedlcach. Studia te są ogólnie dostępne i dotarcie do nich jest stosunkowo proste. Mniej znane są książki badaczy ukraińskich, którzy zazwyczaj zaliczają Podlasie do etnicznego obszaru ukraińskiego. Można tu wspomnieć liczne prace wybitnego geografa ukraińskiego W. Kubijowicza (m.in. *Zachidni Ukraini Ziemli w mieżach Polski 1920-1939*, Chicago–New York 1963). Poglądy te nie spotykały się ze strony polskiej z rzetelną odpowiedzią naukową.

położone w centralnej części Podlasia, takie jak Biała Podlaska, Bielsk Podlaski, Sokołów Podlaski czy nawet Siedlce, były niezbyt duże i z tego powodu nie mogły wykształcić własnego, większego macierzystego regionu obsługi². W takiej sytuacji przy wszelkich reorganizacjach podziału administracyjnego kraju Ziemię Podlaską traktowano przedmiotowo i była ona zazwyczaj dzielona i włączana do sąsiednich jednostek administracyjnych szczebla wojewódzkiego.

Historyczne Podlasie dzieliło się na część północną i południową. Uwarunkowane to było przebiegiem równoleżnikowym rzeki Bug (od Niemirowa do Nuru). Ten dualistyczny układ geograficzny był cechą znamioną i wpływał na całokształt życia społeczno-gospodarczego. Miało to również wpływ na podejmowane ogólnie decyzje dotyczące delimitacji jednostek administracyjnych. Bardzo często rozgraniczanie województw czy powiatów musiało się dopasować do układu hydrograficznego, który był zdeterminowany przegrodą fizjograficzną, jaką stanowiła rzeka Bug. Obiektywnie istniejące warunki działały dezintegrująco i uniemożliwiły wytworzenie się jednolitej jednostki administracyjnej obejmującej całe Podlasie. Ziemia Podlaska jako region geograficzno-historyczny nie miała ściśle określonych granic zewnętrznych³ – były one zatarte i niejednoznaczne. Identyfikacja mieszkańców z własnym regionem nie była nigdy zbyt silna i w miarę upływu czasu raczej nawet ulegała osłabieniu.

² Kwestiom rozmieszczenia miast i procesom urbanizacji na Ziemi Podlaskiej poświęcona jest książka J. Kazimierskiego, *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808-1914), zabudowa – ludność – gospodarka*, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych 1994.

³ S. Lencewicz, J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1964, s. 277; J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa: PWN 1967, s. 218-230; J. E. Mojski, *Nizina Podlaska*, w: *Geomorfologia Polski*, red. R. Galon, t. II, Warszawa: PWN 1972, s. 318-362.

Nazwa Podlasia została nadana niegdyś przez naszych sąsiadów wschodnich i oznaczała ziemie leżące blisko Lachów (Podlachia, Podlasze). Podlasie jest zarówno regionem historyczno-politycznym, jak i geograficzno-fizjograficznym. Nie są to pojęcia tożsame z punktu widzenia terytorialnego. W pierwszym rozumieniu jest to obszar województwa podlaskiego, które istniało w I Rzeczypospolitej. Składało się ono z Ziemi Bielskiej, Ziemi Drohickej i Ziemi Mielnickiej. Rozciągało się w przybliżeniu między Rajgrodem na północy a Międzyrzecem na południu oraz między Węgrowem na zachodzie a Hajnówką na wschodzie. Podlasie jako region fizyczno-geograficzny tworzą, według J. Kondrackiego, Wysoczyzna Siedlecka, Pradolina Wieprza, Równina Lubartowska, Wysoczyzna Kolneńska, Kotlina Biebrzańska oraz Wysoczyzna Białostocka i Bielska. J. Kondracki przyjmuje, że Podlasie rozciąga się na długości około 270 km w kierunku południkowym i około 140 km w wymiarze równoleżnikowym. Powierzchnia jego wynosi ok. 21 tys. km².

Kolejną cechą charakterystyczną była zmienność granic politycznych i administracyjnych, wytyczonych i dzielących historyczny region Podlasia. Siłą rzeczy wpływało to destabilizująco na życie mieszkańców, którzy często w ciągu życia kilkakrotnie zmieniali swoją przynależność administracyjną, a także państwową⁴.

Przedstawienie w sposób chronologiczny różnorodnych podziałów i konfiguracji granic politycznych i administracyjnych, jakie przebiegały w ciągu długiego okresu przez Ziemię Podlaską, może mieć istotne znaczenie poznawcze i aplikacyjne⁵. Każde wprowadzone rozgraniczenie przynosiło określone konsekwencje, m.in. działające na kierunek powiązań funkcjonalno-przestrzennych. Zwłaszcza wpływało to na przebieg połączeń infrastrukturalnych, które musiały się zazwyczaj dopasowywać do istniejącego układu politycznego lub administracyjnego. Trasy komunikacyjne odznaczają się dużą bezwładnością i raz powstałe determinują na długie lata rozwój i przemiany innych elementów zagospodarowania przestrzennego.

W części wschodniej Podlasia przechodziła granica religijna, oddzielająca prawosławie od katolicyzmu. Przebiegała również granica lingwistyczna. Wpływało to na wielokulturowość mieszkającej ludności. Położenie na styku granic etnicznych oddziaływało na mieszkańców, którzy odznaczała się wyraźną poli-

⁴ Podziały polityczne Ziemi Podlaskiej w ciągu ostatniego tysiąclecia są zawarte w atlasach historycznych Polski (np. w *Wielki atlas historyczny*, Warszawa: Świat Książki 2003; *Wielki atlas historyczny*, Warszawa: Wydawnictwo Demart 2002). Ostatnio nakładem Głównego Urzędu Statystycznego ukazało się monumentalne dzieło, w którym zamieszczono między innymi dokumentację statystyczną, poświęconą dzielnicom, regionom i jednostkom administracyjnym Polski (*Historia Polski w liczbach. Państwo i społeczeństwo*, Warszawa: GUS 2003).

⁵ Wiedza o genezie, roli oraz funkcjach powiatu w ujęciu historycznym była obiektem licznych kontrowersji naukowych. Dzięki opracowaniu łódzkich geografów, M. Sobczyńskiego i M. Kuleszy (*Miejsce i rola powiatu w tradycji podziału terytorialnego Polski*, Łódź 2006), problematyka ta została poddana wszechstronnej analizie badawczej i uporządkowana. Według autorów ośrodek powiatu, głównie jako siedziba władzy sądowniczej, ukształtował się na ziemiach polskich już w późnym średniowieczu. Następnie był instytucją przede wszystkim stanu szlacheckiego. Do ośrodka powiatowego szlachta przybywała na różnego rodzaju zjazdy (np. wiece sądowe). Powiaty zastąpiły częściowo kasztelanie. Istotę powiatu stanowiły nie związki terytorialne, a głównie stanowe, grupujące szlachtę z najbliższych okolic. W miarę upływu czasu organizacja powiatowa ulegała umocnieniu i przetrwała do końca istnienia I Rzeczypospolitej. Ostatecznie system powiatów jako pośredniego szczebla podział administracyjny ukształtował się w okresie zaborów. W każdym z państw zaborczych miał swoją specyfikę, ale zawsze odgrywał istotną rolę administracyjną. Ujednolicenie systemu trójstopniowego (gmina, powiat, województwo) nastąpiło po odzyskaniu niepodległości.

kulturowością i potrafili się szybko adaptować do nowych warunków politycznych. Ta otwartość na wpływy zewnętrzne jest cechą typową dla mieszkańców żyjących na pograniczach. Zwłaszcza, że rozgraniczenie, które przechodziło poprzez wschodnią część Podlasia, oddzielało od siebie ludy żyjące w orbicie cywilizacji zachodnioeuropejskiej (łacińskiej) od wschodnioeuropejskiej (bizantyjskiej).

Z tego też względu historyczna analiza podziałów politycznych i administracyjnych dzielących Ziemię Podlaską może stanowić punkt wyjścia do wyjaśnienia wielu zjawisk zachodzących w przeszłości i teraźniejszości. Zarejestrowanie tych przemian granicznych może być interesującą przesłanką do wszechstronnej oceny współczesnego funkcjonowania regionu podlaskiego w nowym, powstałym stosunkowo niedawno, trójstopniowym podziale administracyjnym kraju⁶. Należy tu uwzględnić fakt, że ostatnio przeprowadzona reforma układu administracyjnego przyniosła dla regionu podlaskiego radykalną zmianę. Doprowadziła ona bowiem do degradacji istniejącej pewnej podmiotowości terytorialnej (likwidacja ośrodków wojewódzkich w Białej Podlaskiej i Siedlcach). Województwa siedleckie i białkopodlaskie, istniejące od 1975 do 1999 r., obejmowały w swoich granicach dużą część Podlasia. Obecnie zaś historyczne Podlasie należy do trzech województw (mazowieckiego, podlaskiego i lubelskiego). Kwestię komplikuje fakt, że do współczesnego województwa podlaskiego włączono rozległe obszary należące do zupełnie innych regionów geograficzno-historycznych (np. Suwalszczyzna). Nazwanie byłego województwa białostockiego województwem podlaskim wprowadziło więc dodatkowy zamęt pojęciowy, utrudniając badania delimitacyjne i diagnostyczne.

Na mapach pokazujących Polskę w okresie tworzenia jej państwowości (X-XI w.), Podlasie stanowi integralną część władania dynastii piastowskiej. Wschodnia część Mazowsza zawiera nie tylko dzisiejsze Podlasie, lecz obejmuje również rejony położone na wschód od współczesnego Brześcia, czyli część zachodniego Polesia (mapa 1).

W okresie rozbicia dzielnicowego wschodnia granica Polski przesunęła się wyraźnie na zachód. Duża część Podlasia należała do Księstwa Halicko-Wło-

⁶ Studia nad podziałem administracyjnym kraju prowadzone są od kilkudziesięciu lat w Komitecie Przestrzennego Zagospodarowania kraju PAN. W wymienionej placówce naukowej powstały liczne ekspertyzy, w których przedstawione są opinie specjalistów (np. *Podział administracyjny kraju. Poglądy i opinie*, „Biuletyn KPZK PAN” 1984, nr 126). Prezentowane są różnorodne poglądy i projekty. Pomimo że dotyczą one zazwyczaj całego kraju, można w nich znaleźć interesujące informacje dotyczące wschodniej Polski, w tym Podlasia.

dzimierskiego. Granica między Mazowszem a Litwą przebiegała w tym czasie wzdłuż brzegu Biebrzy. Usytuowana nad brzegiem rzeki Wizna była w obrębie Mazowsza. Ziemie wokół Drohiczyna między XI a XIII w. wielokrotnie zmieniały swoją przynależność polityczną. Rozgraniczenie między Ziemią Sandomierską, obejmującą między innymi Kock i Łuków, a Księstwem Halicko-Włodzimierskim przebiegało wówczas w sąsiedztwie płynącej na północ w swoim górnym biegu rzeki Wieprz (mapa 2).

W końcowej fazie rozbitcia dzielnicowego Ziem Polskich Podlasie zostało włączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ukazują to granice polityczne istniejące za panowania Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego. Rozgraniczenie między Mazowszem a Litwą jest dość nieregularne. Po stronie polskiej miastami nadgranicznymi były Goniądz, Knyszyn, Wizna, Nur i Liw. Na południe od Podlasia, usytuowana jest Ziemia Sandomierska z miastami Łuków, Kock i Parczew, a także Księstwa Chełmsko-Bełskie oraz Włodzimierskie włączone w drugiej połowie XIV w. do Królestwa Polskiego (mapa 3).

W okresie I Rzeczypospolitej kształtowały się granice historycznego Podlasia. Utworzone województwo podlaskie miało nieregularny układ graniczny. Rozciągało się od Węgrowa po Rajgród. Wschodnie Podlasie zostało włączone do województwa brzesko-litewskiego, będącego już w składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Powstałe wówczas rozgraniczenia wojewódzkie były stabilne przez ponad 250 lat, aż do rozbiorów, czyli likwidacji I Rzeczypospolitej (mapa 4).

W rezultacie III rozbioru Polski (1795 r.) Podlasie zostało podzielone granicami państw zaborczych. Terytoria położone na południe od rzeki Bug znalazły się w Cesarstwie Austriackim. Na północ od Bugu obszary Mazowsza, Podlasia i Suwalszczyzny włączone zostały w skład Królestwa Pruskiego. Rozległe zaś obszary Polesia, cała Puszcza Białowieska oraz ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego położone po zachodniej stronie Niemna, zostały inkorporowane przez Cesarstwo Rosyjskie. Ziemia Podlaska znalazła się w granicach trzech państw zaborczych, stykających się w bezpośrednim sąsiedztwie Mielnika, opanowanego przez Prusy (mapa 5).

Wspomniane rozgraniczenie trwało stosunkowo krótko, gdyż zwycięskie wojny Napoleona z Austrią i Prusami zmieniły je w zasadniczo. Powstało Księstwo Warszawskie, do którego włączono ziemie zaboru pruskiego i austriackiego. Niewielkie terytorialnie Księstwo Warszawskie po zwycięskiej wojnie z Austrią (1807 r.) składało się z dziesięciu departamentów (bydgoskiego, kaliskiego, krakowskiego, lubelskiego, łomżyńskiego, płockiego, poznańskiego, radomskiego, siedleckiego, warszawskiego). Podlasie po południowej stronie

Bugu znalazło się w granicach departamentu siedleckiego. Niewielkie skrawki zachodniego Podlasia włączono do departamentu łomżyńskiego. Cała północno-wschodnia część Ziemi Podlaskiej od Drohiczyna po Sokółkę zmieniła swoją przynależność państwową. Powstał tzw. obwód białostocki, który w 1807 r. został wyłączony z Prus i inkorporowany przez Rosję (mapa 6).

Kłeska Napoleona pod Moskwą była przyczyną kolejnej zasadniczej zmiany układu granic politycznych ziem dawnej Polski. Podjęte na Kongresie Wiedeńskim (1815 r.) decyzje zdeterminowały na następne sto lat rozgraniczenia państw zaborczych⁷. Powstało autonomiczne Królestwo Polskie będące integralną częścią Cesarstwa Rosyjskiego. Dzieliło się ono początkowo na województwa, później zaś na gubernie. Granica wschodnia Królestwa przechodziła przez Ziemię Podlaską. Południowa i zachodnia część Podlasia z Białą Podlaską, Siedlcami, Węgrowem i Sokołowem Podlaskim znalazła się w Królestwie Polskim. Obwód białostocki z Ciechanowcem i Drohiczynem na południu oraz Białymstokiem i Sokółką na północy stanowił w dalszym ciągu integralną część Cesarstwa Rosyjskiego. Królestwo Polskie po kolejnych przegranych powstaniach traciło atrybuty autonomiczności, przeobrażając się faktycznie w tzw. Kraj Przemysłański. Układ graniczny był stabilny, zmieniały się natomiast wielokrotnie podziały administracyjne. Zwłaszcza dotyczyło to szczebla powiatowego. Prezentacja tych zmian na Ziemi Podlaskiej jest dość interesująca i może być podstawą do wniosków dotyczących rangi funkcjonalnej poszczególnych miast i zmienności ich zasięgów oddziaływania przestrzennego.

Królestwo Polskie bezpośrednio po Kongresie Wiedeńskim (1816 r.) dzieliło się na osiem województw (warszawskie, płockie, suwalskie, siedleckie, lubelskie, radomskie, kaliskie i kieleckie). Ziemia Podlaska, położona na południe od Bugu, była w całości w granicach województwa siedleckiego, którego północna część wchodziła w skład powiatów węgrowskiego, łosickiego, siedleckiego, bialskiego, łukowskiego i radzyńskiego. Obwód białostocki dzielił się na cztery powiaty: drohiczynski, bielski, białostocki i sokólski. Południowo-wschodnia część powiatu tykocińskiego, należącego do województwa suwalskiego, obejmowała kilka gmin podlaskich (mapa 7).

W chwili wybuchu powstania listopadowego rozgraniczenia powiatowe różniły się już od tych, które istniały przed piętnastu laty. Nastąpiły wyraźne procesy komasacyjne. Mniejsze powiaty uległy likwidacji. Na ich miejsce po-

⁷ Zestaw map prezentujących podział administracyjny Królestwa Polskiego między Kongresem Wiedeńskim a II wojną światową zawiera opracowanie A. Borkiewicza *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918* („Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 4a).

wstały rozległe jednostki powiatowe. W województwie siedleckim zostały się jedynie cztery powiaty: siedlecki, bialski, łukowski i radzyński (mapa 8). Podział administracyjny, istniejący w 1863 r., niewiele się różnił od tego, który istniał w 1830 r. Województwa stały się ostatecznie guberniami. Układy powiatowe były stabilne. W obwodzie białostockim, w tym czasie, uległ likwidacji tylko jeden powiat, a mianowicie drohiczyński (mapa 9).

Po powstaniu styczniowym miały miejsce istotne zmiany zdecydowanie powiększające sieć jednostek w układzie powiatowym. Odnotowuje to mapa pokazująca stan z 1867 r. Z dużego powierzchniowo powiatu siedleckiego wyodrębniono dodatkowo powiat węgrowski i sokołowski, z powiatu bialskiego utworzono odrębny powiat janowski. Istniejąca wówczas gubernia siedlecka była stosunkowo rozległa terytorialnie. Rozciągała się od Wisły na zachodzie po środkowy Bug na wschodzie oraz od dolnego Bugu na północy po rzekę Wieprz na południu. We wschodniej części guberni łomżyńskiej powstał powiat Wysokie Mazowieckie. Zachodnia część guberni grodzieńskiej, nienależąca do Królestwa Polskiego, podzielona została na trzy powiaty: Bielsk Podlaski, Białystok i Sokółka (mapa 10).

Kolejne poważne zmiany zaszły przed I wojną światową. Władze carskie w 1912 r. wyodrębniły, a następnie „oderwały” od Królestwa Polskiego gubernię chełmską. Wywołało to doniosłe reperkusje polityczne wśród ludności polskiej. Postanowienie to traktowane było nie tylko jako zmniejszenie terytorialne Królestwa, lecz równocześnie jako pogwałcenie ustanowień Kongresu Wiedeńskiego⁸. Ta narzucona decyzja przyniosła istotne konsekwencje dla podziału administracyjnego południowego Podlasia. Ostatecznie Siedlce utraciły status stolicy guberni i uzyskały jedynie rangę ośrodka powiatowego. Powiaty: konstantynowski (uprzednio janowski) oraz bialski zostały włączone do nowo powstałej guberni chełmskiej. Z kolei powiaty: sokołowski, siedlecki i łukowski włączono do guberni lubelskiej. Terytorium Podlasia znalazło się w kilku jednostkach administracyjnych, a ponadto powiat węgrowski przeniesiono do guberni łomżyńskiej. Jedynie stabilny był układ administracyjny w zachodniej guberni grodzieńskiej (mapa 11).

⁸ Kwestia oderwania Chełmszczyzny z częścią Podlasia od Królestwa Polskiego i włączenia jej bezpośrednio do Cesarstwa Rosyjskiego zbulwersowała ówczesne społeczeństwo polskie. Było to nawet traktowane jako kolejny rozbiór Polski. Problem ten jest omawiany między innymi w historycznej już książce autorstwa L. Dymy *Sprawa Chełmska* (Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa 1956).

Zdobycie przez państwa centralne (w 1916 r.) Królestwa Polskiego i zajęcie go przez wojska niemieckie i austriackie zlikwidowało istniejący przez sto lat układ prawno-polityczny, ustalony przez Kongres Wiedeński. Narzucone decyzje władz okupacyjnych miały charakter doraźny i wiadomo było, że tymczasowy. Północna część byłego Królestwa Polskiego z Warszawą jako stolicą „jeneralgubernatorstwa” stała się okupacyjną strefą niemiecką. Obszary położone na południe od Pilicy i Wieprza opanowały wojska austriackie, które utworzyły w Lublinie siedzibę swoich władz okupacyjnych. Całe Podlasie natomiast znalazło się pod jurysdykcją władz niemieckich, tyle że wyodrębniono rejon obejmujący byłe powiaty: bialski, konstantynowski, radzyński, i włodawski, które przekazano pod bezpośrednią kontrolę niemieckiej administracji wojskowej (tzw. niemiecka komenda etapów Ober-Ost). Klęska militarna Rosji, a następnie traktat brzeski (z 9 lutego 1918 r.) wprowadziły kolejną modyfikację graniczną. Została ustalona tzw. nowa granica między „Polską” a „Ukrainą”. W przybliżeniu cała gubernia chełmska w trakcie rokowań brzeskich została włączona do przyszłego państwa ukraińskiego. Projektowana granica miała przebiegać południkowo – od Mielnika poprzez Łosice, Radzyń, Krasnystaw i Biłgoraj (mapa 12).

Ostatnie miesiące 1918 r. całkowicie zdezaktualizowały nie tylko postanowienia traktatu brzeskiego, ale diametralnie zmieniły sytuację geopolityczną Europy, w tym i Polski. Problematyka związana z odzyskiwaniem przez Polskę niepodległości, a także z walką o granice, jest powszechnie znana i nie wymaga dodatkowego komentarza. Przed nowym państwem stanął poważny problem wyboru i wprowadzenia nowego podziału administracyjnego kraju, który pozwoliłby stosunkowo szybko zintegrować terytorium należące przez ponad 120 lat do trzech państw zaborczych⁹. Pierwsze województwa powstały

⁹ Podziałom administracyjnym Polski w XX w. poświęcone są trzy źródłowe opracowania: A. Kukliński, S. Swianiewicz, *Polskie województwo. Doświadczenia i perspektywy*, w: *Polskie województwo. Doświadczenia i perspektywy*, red. A. Kukliński, S. Swianiewicz, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Gospodarki Przestrzennej 1990, s. 9-38; C. Leszczyńska, *Województwo w II Rzeczypospolitej*, tamże, s. 39-114; S.M. Zawadzki, *Koncepcje planowania przestrzennego i polityki regionalnej w II Rzeczypospolitej*, tamże, s. 115-150; A. Kowalczyk, *Dotychczasowe doświadczenia i obecny stan prac badawczych nad reformą podziału Polski na regiony*, „Studia Regionalne i Lokalne” 1993, nr 9 (42); J. Wendt, *Geografia władzy w Polsce*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2001. Podsumowaniem dotychczasowego dorobku naukowego w tej dziedzinie jest ostatnio wydana książka A. Miszczuka *Regionalizacja administracyjna III Rzeczypospolitej. Koncepcja teoretyczna a rzeczywistość* (Lublin: Wydawnictwo UMCS 2003).

na mocy ustaw przyjętych w sierpniu 1919 r. i były to: białostockie, kieleckie, krakowskie, lubelskie, łódzkie, poznańskie, pomorskie i warszawskie. Kolejne województwa tworzone były sukcesywnie w miarę odzyskiwania nowych terenów (lwowskie, nowogródzkie, poleskie, stanisławowskie, śląskie, tarnopolskie, wileńskie i wołyńskie). Utworzony bezpośrednio po wojnie polsko-bolszewickiej nowy układ administracyjny był stabilny aż do 1938 r., kiedy to wprowadzano weryfikację niektórych granic wojewódzkich. Na interesującym nas obszarze Ziemi Podlaskiej powstały już w 1919 r. dwa województwa, rozdzielone rzeką Bug. Po stronie północnej ukonstytuowało się województwo białostockie, a po południowej lubelskie. W północnej części województwa lubelskiego utworzono następujące powiaty: Biała Podlaska, Janów Podlaski, Łuków, Radzyń Podlaski, Siedlce, Sokołów Podlaski, Węgrów i Włodawa. Natomiast w południowej części województwa białostockiego powstały powiaty: Białystok, Bielsk Podlaski, Ostrów Mazowiecka, Sokółka i Wysokie Mazowieckie. W bardziej na wschód położonym województwie poleskim, na północ od Brześcia utworzono powiat w Wysokiem Litewskim. Podporządkowanie dużej części Podlasia województwu lubelskiemu budziło poważne zastrzeżenia, gdyż ówczesne obszary te coraz bardziej ciążyły ku Warszawie. To spowodowało, że powstały układ nie okazał się trwały. Niemniej funkcjonował niemal przez cały okres międzywojenny (mapa 13).

W 1938 r., bezpośrednio przed samym wybuchem II wojny światowej, dokonano niewielkich zmian w przebiegu granicy między województwem lubelskim a warszawskim. Dwa powiaty położone na północ od Siedlec, a mianowicie Węgrów i Sokołów Podlaski, włączono do województwa warszawskiego, zaś powiat Siedlce nadal pozostał w województwie lubelskim (mapa 14).

Podział Europy Środkowo-Wschodniej na dwie strefy wpływów został dokonany 23 sierpnia 1939 r. w trakcie podpisywania paktu o nieagresji między III Rzeszą Niemiecką a ZSRR (tzw. pakt Ribbentrop-Mołotow). Wspomnianą umowę międzynarodową między obu państwami skorygowano następnie już po klęsce Polski, 28 września 1939 r., kolejnym porozumieniem sowiecko-niemieckim.

Ziemie Polskie zostały przedzielone tzw. linią demarkacyjną, która przechodziła wzdłuż biegu trzech rzek: Sanu, Bugu i Pissy. Po stronie zachodniej tego rozgraniczenia władze niemieckie utworzyły Generalne Gubernatorstwo ze stolicą w Krakowie. Obszary na wschód od linii demarkacyjnej włączono do Ukraińskiej SRS i Białoruskiej SRS. Ziemia Podlaska ponownie została przedzielona kordonem politycznym. Południowa część Podlasia weszła w skład tzw. Generalnej Guberni, z tym, że część wschodnią włączono do dystryktu

lubelskiego (powiaty: Biała Podlaska, Łuków, Radzyń Podlaski), zaś zachodnią do dystryktu warszawskiego (powiaty: Siedlce, Sokołów Podlaski, Węgrów). Cała północna część Podlasia z Białymstokiem stała się integralną częścią Białoruskiej SRS (mapa 15).

Napad Hitlera na Związek Sowiecki 22 czerwca 1941 r. całkowicie zdezaktualizował istniejące przez 20 miesięcy ustalenia. Cały obszar Podlasia objęty został okupacją niemiecką. Na analizowanym terytorium granice wschodnie Generalnego Gubernatorstwa nie uległy zmianie, nadal przebiegały wzdłuż rzeki Bug. Natomiast utworzony przez Niemców okręg białostocki włączono bezpośrednio do Rzeszy Niemieckiej. Całe Polesie i Wołyń utworzyły tzw. Komisarjat Rzeszy Ukraina. Rozgraniczenia administracyjne, wprowadzone w życie przez niemieckie władze okupacyjne, prezentuje kolejna mapa (mapa 16).

Kłeska hitlerowskich Niemiec, wejście Armii Sowieckiej oraz ustalenie nowej wschodniej granicy Polski według tzw. linii Curzona zmieniły znowu status polityczno-administracyjny rozpatrywanego terytorium¹⁰. W zasadzie cała Ziemia Podlaska znalazła się w składzie nowego państwa polskiego, mającego formalnie atrybuty suwerenności, ale całkowicie uzależnionego od ZSRR. Zmiany graniczne, których rezultatem była utrata ziem wschodnich oraz uzyskanie w formie rekompensaty tzw. Ziem Odzyskanych, wpłynęły na usytuowanie Podlasia w strukturze terytorialnej Polski. Z regionu położonego w centrum kraju Podlasie przeistoczyło się w obszar przygraniczny, przylegający do wschodniej granicy państwa¹¹. Bezpośrednio po wojnie Polska została podzielona na 14 jednostek wojewódzkich. W ogólnym zarysie podział administracyjny kraju nawiązywał do zaleceń reformy dokonanej przed II wojną

¹⁰ Linia Curzona została przedstawiona jako projekt linii demarkacyjnej w 1920 r. przez brytyjskiego ministra spraw zagranicznych Georga Nathaniela Curzona. Po podpisaniu rozejmu w wojnie polsko-bolszewickiej miały się na nią cofnąć wojska polskie. Projekt ten w ówczesnych warunkach nie został zrealizowany. Powrócono do niego w czasie II wojny światowej. W wyniku decyzji Wielkiej Trójki w Teheranie i Jałcie oraz pertraktacji polsko-radzieckich linię Curzona uznano za podstawę wytyczenia powojennych wschodnich granic Polski.

¹¹ Jedyną pracą poświęconą wyłącznie podziałom administracyjnym Podlasia jest artykuł zamieszczony w materiałach Urzędu Rady Ministrów (A. Stasiak, P. Eberhardt, *Powstający region woj. siedleckiego i białkopodlaskiego*, „Biuletyn Zespołu do opracowania koncepcji zmian w organizacji terytorialnej państwa URM” 1991, nr 19, s. 28-38). Opracowanie to miało jednak charakter bardziej planistyczny, niż historyczny. Skoncentrowano uwagę nie tyle na dotychczasowych podziałach, ile raczej na różnorodnych projektach i wizjach autorskich. Artykuł ten miał wyraźnie cel aplikacyjny i był przygotowany w związku z reformą podziału administracyjnego.

światową. Podlasie, podobnie jak w okresie międzywojennym, znalazło się w granicach trzech województw: warszawskiego, białostockiego i lubelskiego, w tym: w warszawskim dwa powiaty: Sokołów Podlaski i Węgrów, w lubelskim: Biała Podlaska, Łuków, Radzyń Podlaski i Siedlce, zaś w białostockim trzy powiaty nadgraniczne: Białystok, Sokółka i Bielsk Podlaski. Ostatni z wymienionych był największą wówczas pod względem powierzchniowym jednostką administracyjną tego typu w kraju (mapa 17).

Dla późniejszych losów funkcjonowania administracji w Polsce znaczący okazał się rok 1950, gdyż powstały w tym czasie układ wojewódzki dotrwał później bez zasadniczych zmian aż do 1975 r. Utworzono wówczas trzy nowe województwa: koszalińskie, opolskie i zielonogórskie. Na rozpatrywanym obszarze Podlasia nastąpiła jedynie niewielka weryfikacja graniczna. Powiat siedlecki został przeniesiony z województwa lubelskiego do warszawskiego (mapa 18).

Władze kraju w latach 50. i 60. preferowały idee tworzenia nowych powiatów. Duże jednostki powiatowe dzielono na mniejsze. Zwłaszcza miało to miejsce na mniej zurbanizowanych terenach wschodniej Polski. Podobną ewolucję zaobserwować można na Podlasiu, porównując układy administracyjne istniejące w roku 1970 i w roku 1950. W południowej części województwa białostockiego powstały w ciągu tego dwudziestolecia trzy nowe powiaty: Hajnówka, Łapy i Siemiatycze, w województwie lubelskim: Parczew, zaś warszawskim: Łosice (mapa 19).

Przełomowym wydarzeniem w dziejach związanych z funkcjonowaniem kolejnych podziałów administracyjnych kraju był rok 1975, kiedy to dokonano radykalnej zmiany całego systemu administracyjnego Polski. Na miejsce układu trójstopniowego (województwa, powiaty, gminy) powstał układ dwustopniowy. Usunięto wówczas szczebel pośredni między województwem a gminą, mianowicie uległy likwidacji jednostki szczebla powiatowego. Powiaty były jednostkami administracyjnymi, które istniały w Polsce od kilkuset lat. Została więc przekreślona długoletnia tradycja. Kolejną podjętą decyzją o charakterze zwrotnym było utworzenie małych powierzchniowo województw. Na miejsce 17 województw (nie licząc pięciu miast wyodrębnionych z województw) powstało 49 niewielkich jednostek wojewódzkich. Reformy tej dokonano nie licząc się z opiniami środowisk naukowych i planistycznych, które wskazywały na negatywne konsekwencje gospodarcze tej arbitralnej decyzji wprowadzonej w życie przez władze partyjne kraju.

Na analizowanym obszarze Podlasia skutki tej reformy były również doniosłe. Powstały dwa nowe województwa: siedleckie i białkopodlaskie. W są-

siedztwie Podlasia ukonstytuowało się ponadto niewielkie województwo łomżyńskie. Ziemia Podlaska znalazła się w granicach trzech województw, jednego o długoletnich tradycjach (białostockiego) oraz dwóch nowoutworzonych (siedleckiego i białkopodlaskiego). Stolica południowego Podlasia (Siedlce) uzyskała wysoką rangę regionalną, gdyż włączono do niego dodatkowo rozległe obszary wschodniego Mazowsza (rejon Mińska Mazowieckiego, Stanisławowa i Garwolina). Trzy ośrodki historycznego Podlasia (Siedlce, Białystok oraz Biała Podlaska) również podniosły znacznie swą rangę i zyskały możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego. Niemniej Podlasie jako region uległo dalszej dezintegracji funkcjonalnej. Duża liczba gmin wpłynęła na dalsze rozproszenie kompetencji i środków finansowych. Przyniosło to w efekcie zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki społeczne (mapa 20).

Bardzo ostro krytykowany przez środowiska naukowe układ administracyjny utworzony w 1975 r. przetrwał blisko 25 lat (wskazywano m.in. na jego nieracjonalność i przypadkowość). W rezultacie długiej i kontrowersyjnej dyskusji podjęto postanowienie o przeprowadzeniu nowej radykalnej reformy podziału administracyjnego kraju. Przyjęta ostateczna decyzja, wprowadzona w życie 1 stycznia 1999 r., miała charakter polityczny, gdyż była kompromisem między dość zróżnicowanymi projektami i koncepcjami¹². Nie wnikając w ocenę optymalności i adekwatności nowego podziału należy stwierdzić, że stanowił on w dużym stopniu powrót do układu istniejącego przed 1975 r. Zlikwidowano bowiem między innymi województwo siedleckie i białkopodlaskie. Podobnie, jak w okresie międzywojennym i powojennym, ziemie Podlasia włączono do trzech dużych województw, z których dwa zmieniły nazwę (warszawskie na mazowieckie, zaś białostockie na podlaskie, natomiast jedno zachowało nazwę starą (lubelskie). Powróciły jednostki powiatowe, które z zasady obejmują po kilkanaście gmin. Okazało się, że okres 1975-1999 miał w historii polskiej administracji jedynie charakter epizodyczny.

Na terytorium środkowego i południowego województwa podlaskiego utworzono takie powiaty, jak: siemiatycki, bielski, hajnowski, białostocki, sokółski; we wschodniej części województwa mazowieckiego: łosicki, siedlecki, sokołowski, węgrowski; w bardziej usytuowanym na południu województwie lubelskim: białkopodlaski, łukowski, radzyński, parczewski. Ziemia Podlaska znajduje się więc obecnie w granicach kilkunastu powiatów położonych między właściwym Mazowszem a granicą z Białorusią (mapa 21).

¹² Napisał o tym dość obszernie Miszczuk (*Regionalizacja administracyjna...*).

Częścią integralną zaprezentowanej analizy jest 21 map. Cztery z nich dotyczą podziałów administracyjnych okresu piastowskiego, względnie czasów I Rzeczypospolitej, osiem pokazuje stan istniejący w okresie zaborów (1795-1918), kolejne trzy prezentują sytuację w okresie międzywojennym, następne dwie odnoszą się do lat II wojny światowej. Pozostałe cztery załączone do tekstu mapy obrazują zmiany, jakie miały miejsce w układzie administracyjnym po II wojnie światowej. Ostatnia z nich jest ilustracją stanu współczesnego.

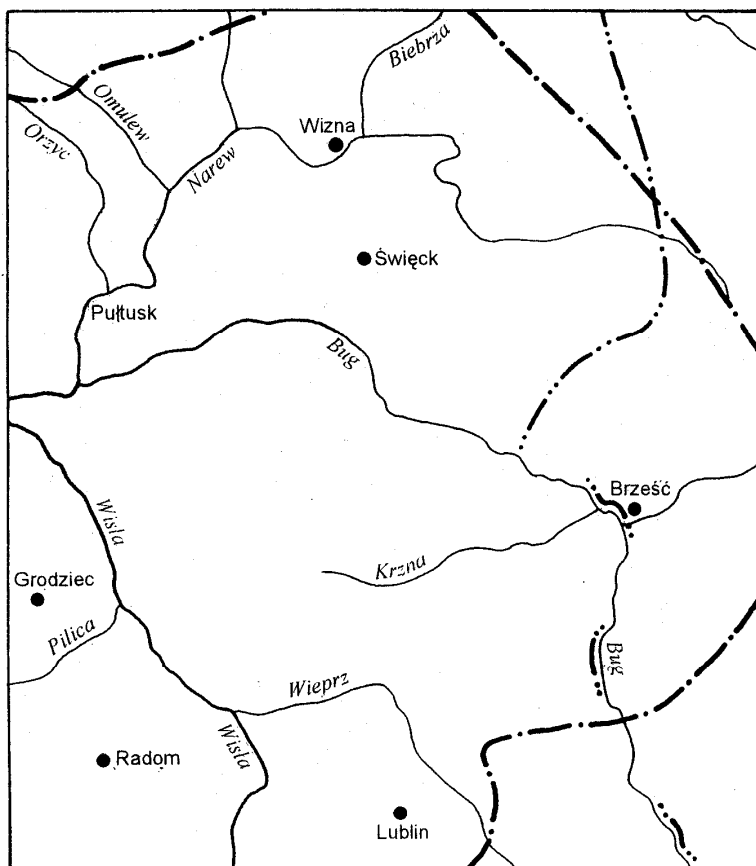
Dokumentacja kartograficzna, jak i załączona zwięzła charakterystyka świadczą dobitnie, że podziały administracyjne na Ziemi Podlaskiej miały charakter bardzo dynamiczny. Nowe uwarunkowania polityczne były zazwyczaj przyczyną radykalnej reformy, względnie daleko idącej weryfikacji granic wojewódzkich lub powiatowych. Przyniosło to w konsekwencji daleko idącą dezintegrację funkcjonalno-przestrzenną Podlasia. Był to region podporządkowany w swoim rozwoju historycznym różnym ośrodkom zewnętrznym, których ranga i znaczenie też były zmienne. Ta destabilizacja systemów administracyjnych stała się cechą znaną dla tej części Polski i siłą rzeczy przynosiła daleko idące reperkusje społeczno-gospodarcze.

BIBLIOGRAFIA

- Atlas Rzeczypospolitej 1993-1997*, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- Borkiewicz A.: Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 4a.
- Dymśza L.: Sprawa Chełmska, Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa 1911.
- Historia Polski w liczbach. Ludność i terytorium, Warszawa: GUS 1993.
- Historia Polski w liczbach. Państwo i społeczeństwo, Warszawa: GUS 2003.
- Kazimierski J.: Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808-1914), zabudowa – ludność – gospodarka, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych 1994.
- Kondracki J.: Geografia fizyczna Polski, Warszawa PWN 1967.
- Kowalczyk A.: Dotychczasowe doświadczenia i obecny stan prac badawczych nad reformą podziału Polski na regiony, „Studia Regionalne i Lokalne” 1993, nr 9(42).
- Kubijowicz W.: Zachidni Ukrainski Ziemli w mieżach Polshi 1920-1939, Chicago–New York 1963.
- Kukliński A., Świaniewicz P.: Polskie województwo. Doświadczenia i perspektywy, w: *Polskie województwo. Doświadczenia i perspektywy*, red. A. Kukliński, S. Świaniewicz, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Gospodarki Przestrzennej 1990, s. 9-38.
- Lencewicz S., Kondracki J.: Geografia fizyczna Polski, Warszawa 1964.

- Leszczyńska C.: *Województwo w II Rzeczypospolitej*, w: *Polskie województwo. Doświadczenia i perspektywy*, red. A. Kukliński, S. Swianiewicz, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Gospodarki Przestrzennej 1990, s. 39-114.
- Miszczuk A.: *Regionalizacja administracyjna III Rzeczypospolitej. Koncepcja teoretyczna a rzeczywistość*, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2003.
- Mojski J.E.: *Nizina Podlaska*, w: *Geomorfologia Polski*, red. R. Galon, t. II, Warszawa PWN 1972.
- Piskozub A.: *Kształty polskiej przestrzeni*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1970.
- Piskozub A.: *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Wrocław: Zakład Narodowy Ossolińskich 1987.
- Podział administracyjny kraju. Poglądy i opinie, red. A Stasiak, „Biuletyn KPZK PAN” 1984, nr 126.
- Sobczyński M., Kulesza M.: *Miejsce i rola powiatu w tradycji podziału terytorialnego Polski*, Łódź Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2006.
- Stasiak A., Eberhardt P.: *Powstający region woj. siedleckiego i białkopodlaskiego*, „Biuletyn Zespołu do opracowania koncepcji zmian w organizacji terytorialnej państwa URM” 1991, nr 19, s. 28-38.
- Wendt J.: *Geografia władzy w Polsce*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2001.
- Wielki atlas historyczny, Warszawa: Wydawnictwo Demart 2002.
- Wielki atlas historyczny, Warszawa: Świat Książki 2003.
- Zarycki T.: *Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski*, „Studia Regionalne i Lokalne” 1997, nr 1.
- Zawadzki S.M.: *Koncepcje planowania przestrzennego i polityki regionalnej w II Rzeczypospolitej*, w: *Polskie województwo. Doświadczenia i perspektywy*, red. A. Kukliński, S. Swianiewicz, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Gospodarki Przestrzennej 1990, s. 115-150.

Mapa 1. Podlasie za Bolesława Chrobrego (ok. 1000 r.)

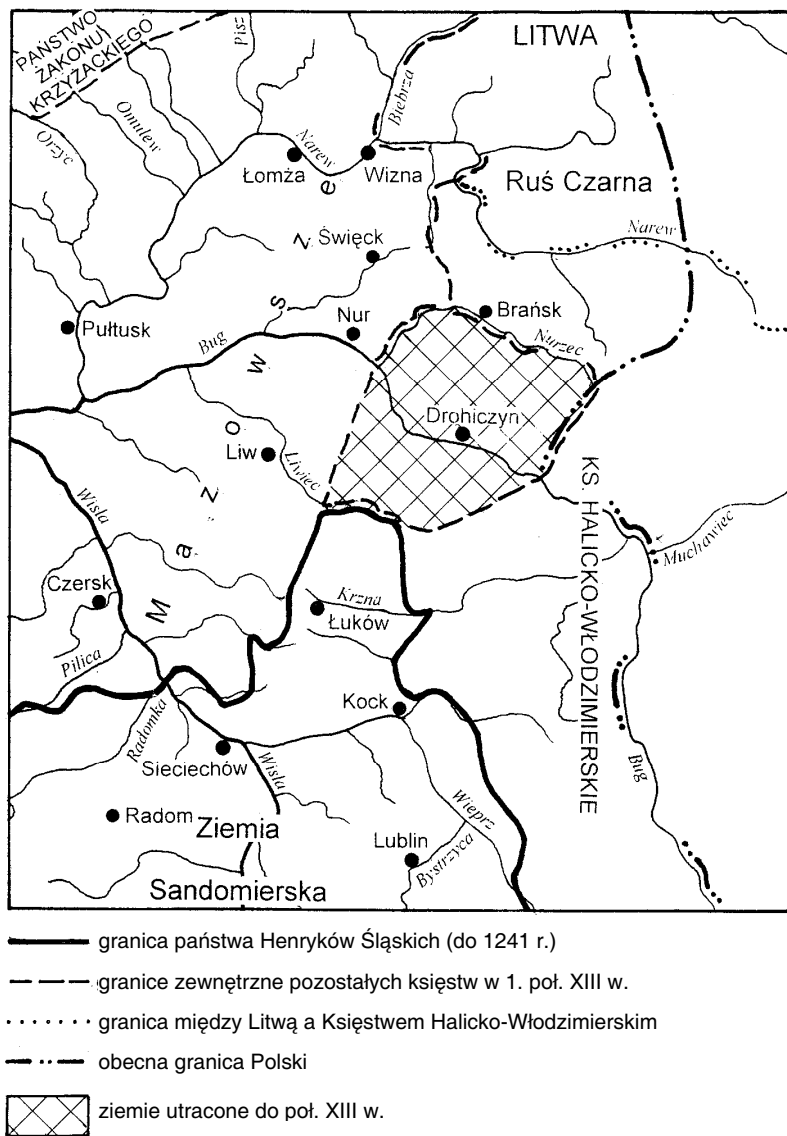

— · — granica państwa polskiego w 1000 r.

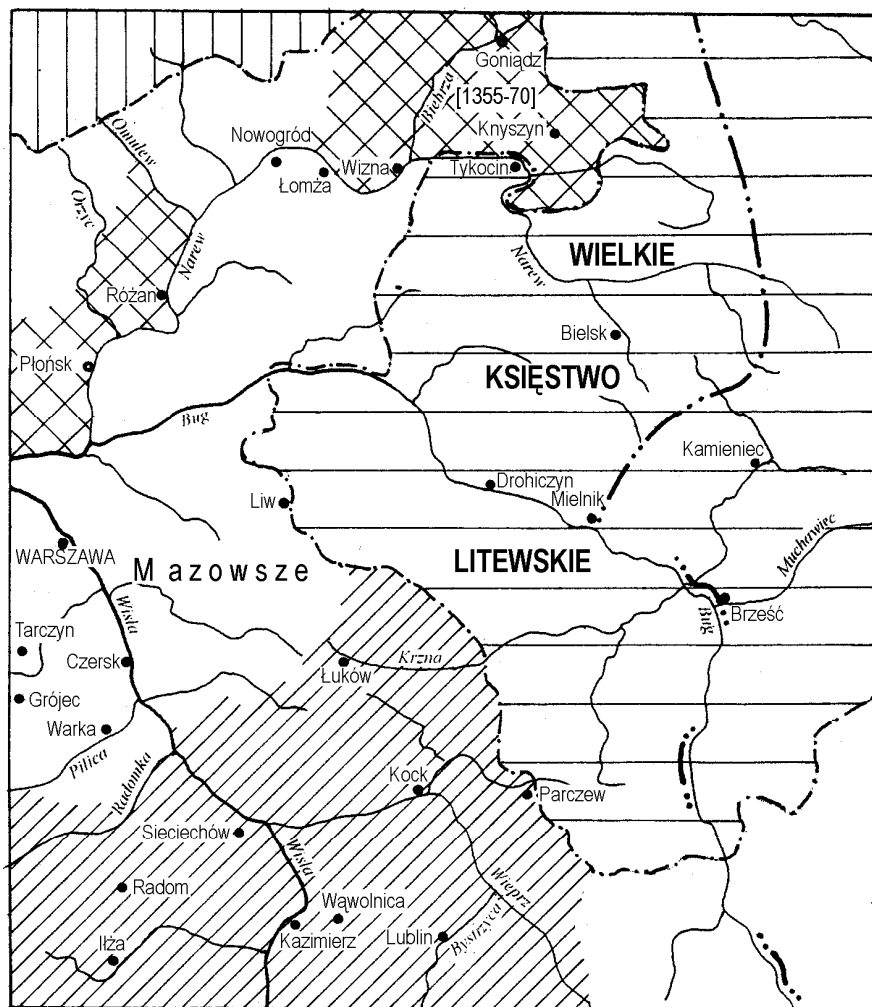
— · · — obecna granica państwa

● grody i inne miejscowości

Mapa 2. Podlasie w czasach rozbicia dzielnicowego (XIII w.)

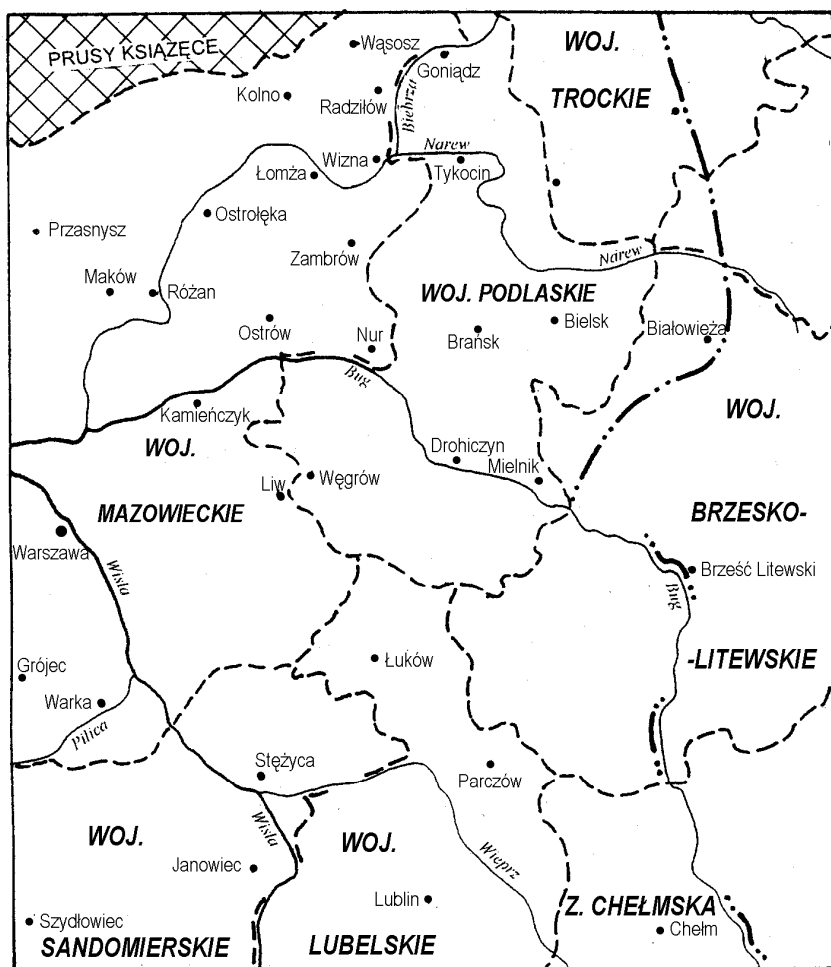

Mapa 3. Podlasie za Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego (XIV w.)

- państwo Władysława Łokietka w 1320 r.
- ziemie przyłączone przez Kazimierza Wielkiego [1364] rok przyłączenia
- Polskie ziemie lenne [1366-70] lata zhołdowania
- obecna granica Polski

Mapa 4. Podlasie po Unii Lubelskiej (ok. 1600 r.)

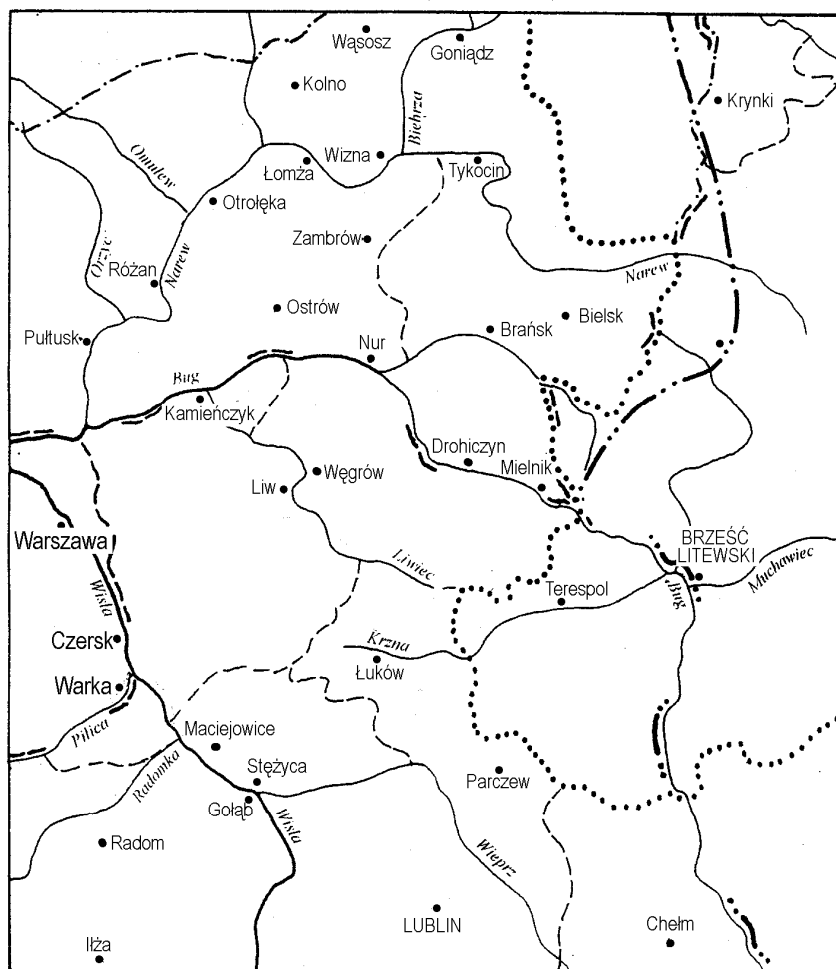
--- obecna granica Polski

--- granice województw

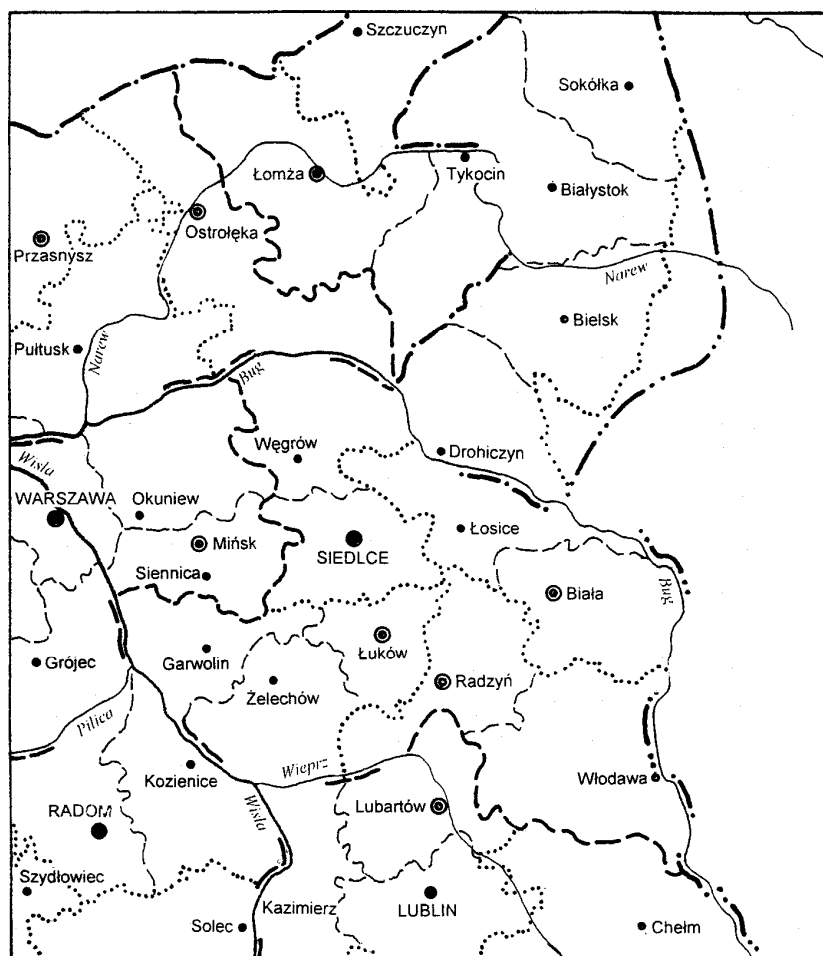
lenia Rzeczypospolitej

Mapa 5. Podlasie w dobie rozbiorów (1772-1795)

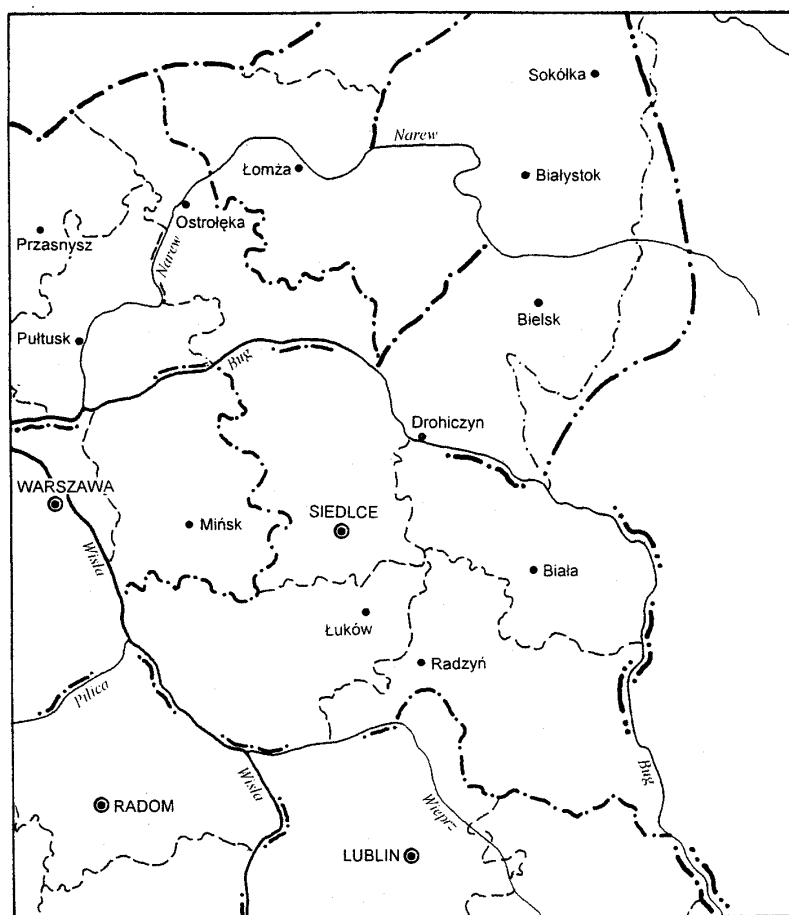
- granica Polski przed rozbiorami
- - - granice państw zaborczych
- granice województw
- granica między Polską a Litwą do 1791 r. (zniesiona na mocy Konstytucji 3 Maja)
- · - · - obecna granica Polski

Mapa 7. Podlasie w 1816 r.

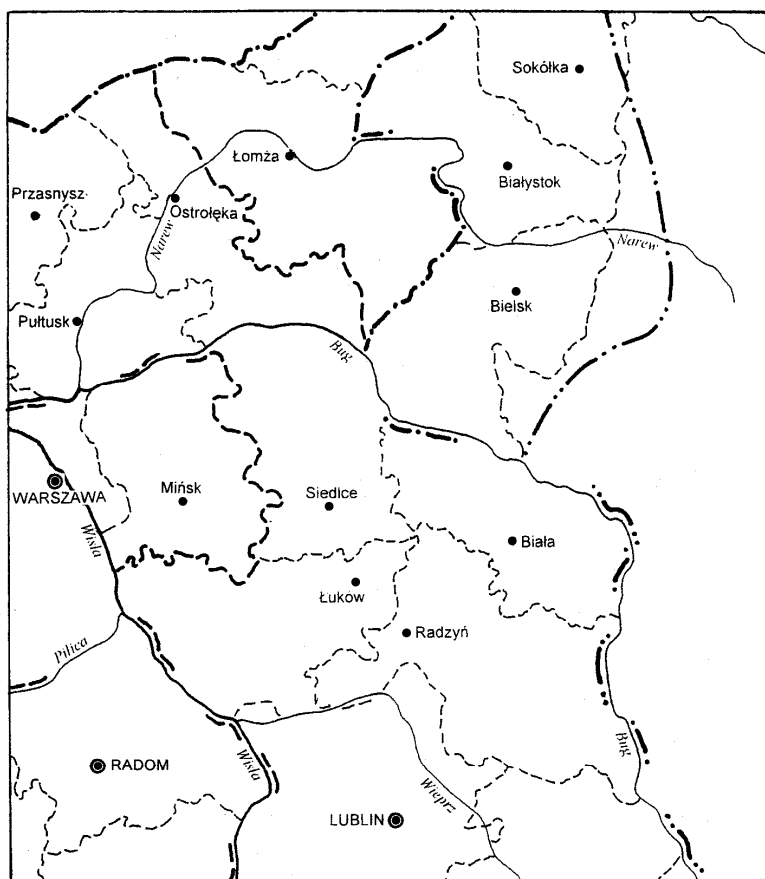
- · — granica państwa
- — — granica województwa
- · · · · granica obwodu
- - - granica powiatu
- miasto wojewódzkie
- ⊙ miasto obwodowe
- siedziba władz administr. I instancji przed utworzeniem obwodów
- · - · - obecna granica Polski

Mapa 8. Podlasie w 1830 r.

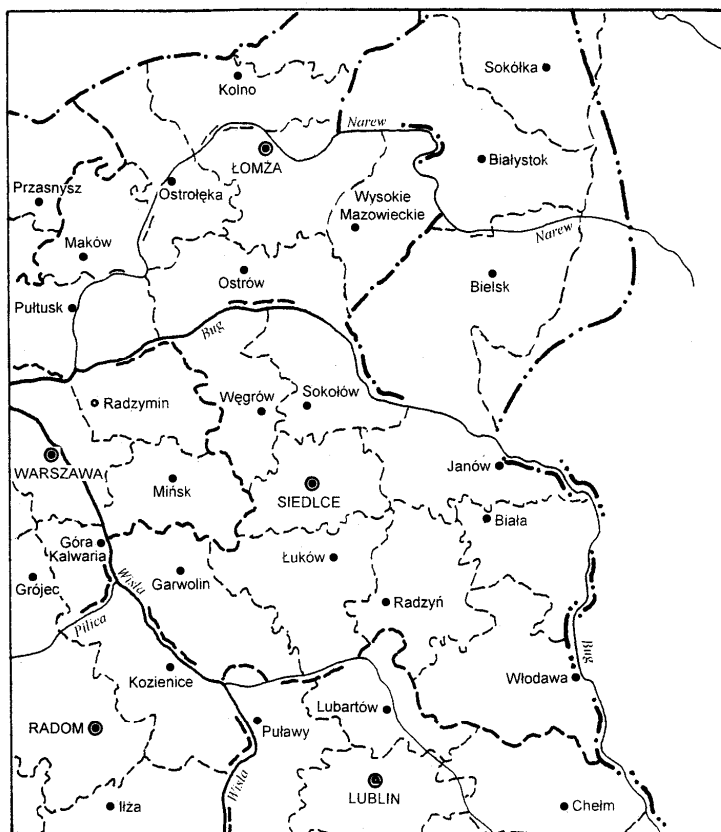
- · — granica państwa
- · · granica województwa
- — — granica obwodu
- · — granica obwodu białostockiego
- ⊙ miasto wojewódzkie
- miasto obwodowe
- · — obecna granica Polski

Mapa 9. Podlasie w 1863 r.

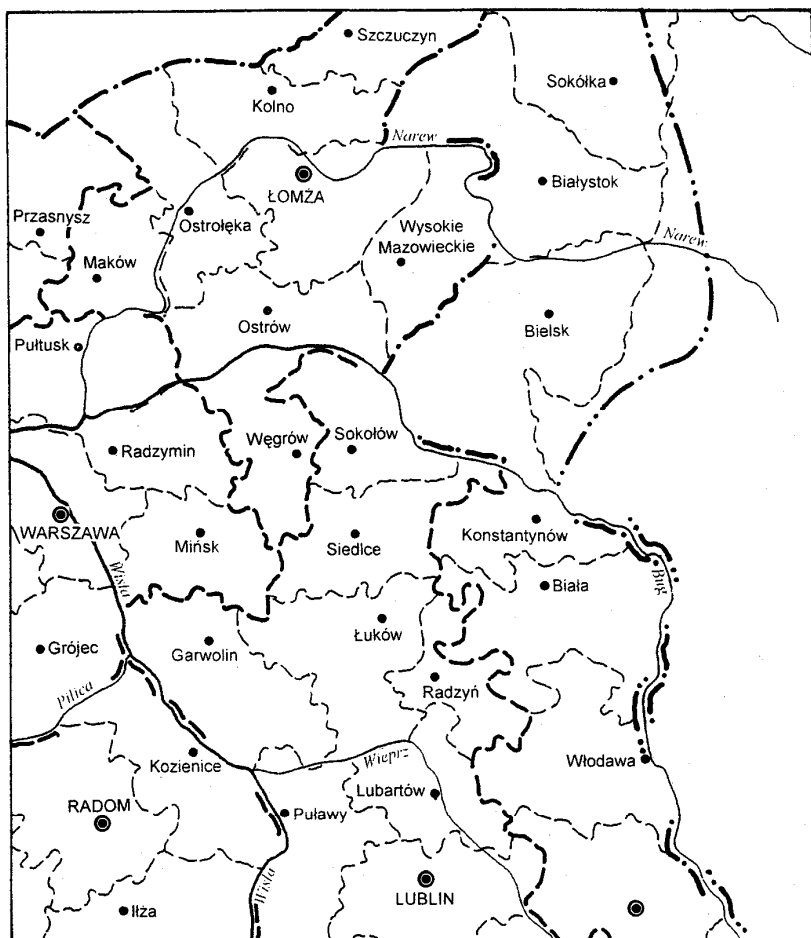
- · — granica Królestwa Polskiego
- — — granica guberni
- · · granica powiatu
- ⊙ miasto gubernialne
- miasto powiatowe
- · — obecna granica Polski

Mapa 10. Podlasie w 1867 r.

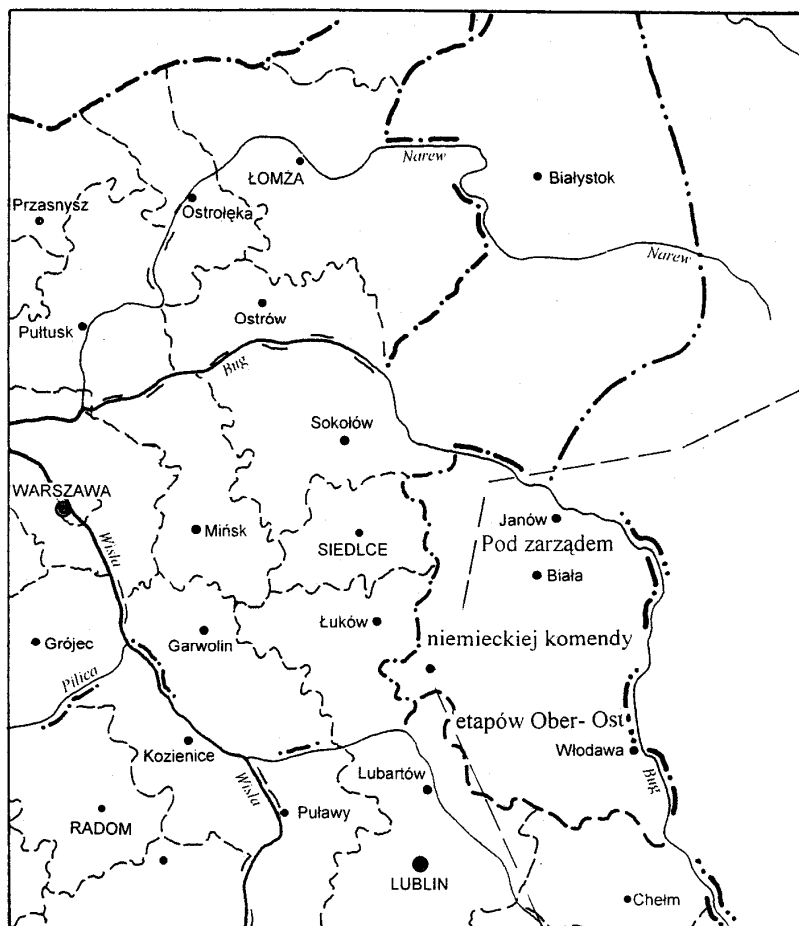
- granica Królestwa Polskiego
- - - granica guberni
- ... granica powiatu
- miasto gubernialne
- miasto powiatowe
- .. — obecna granica Polski

Mapa 11. Podlasie w 1914 r.

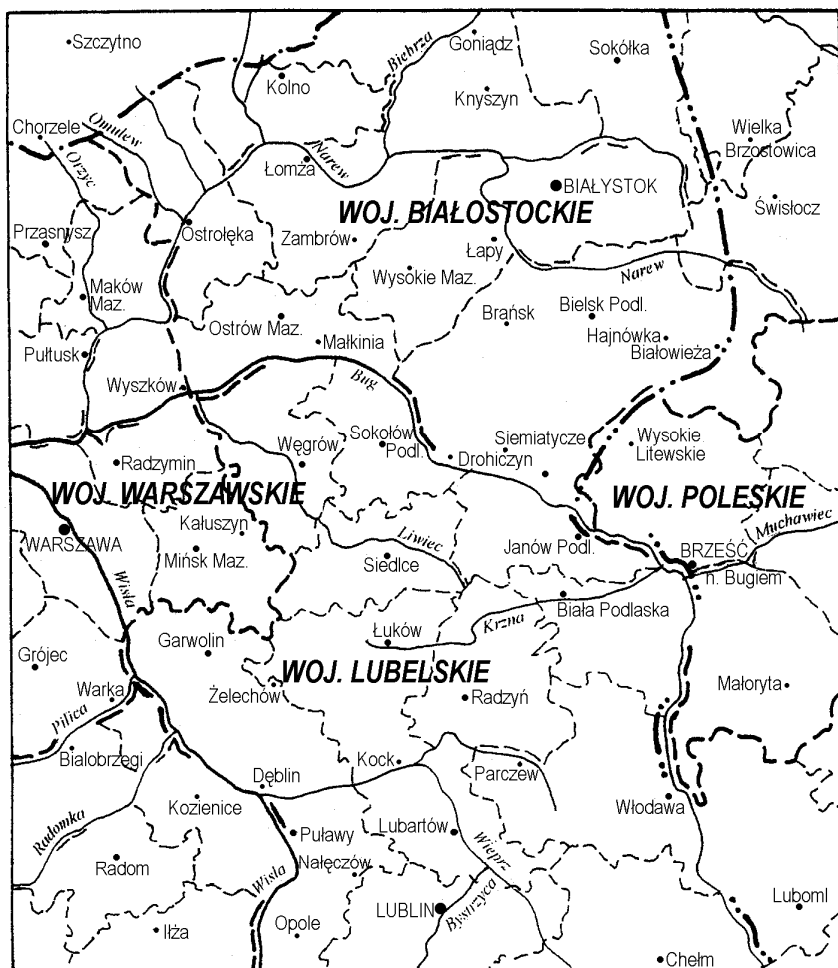
- · — granica Królestwa Polskiego
- — — granica guberni
- - - granica powiatu
- miasto gubernialne
- miasto powiatowe
- · — obecna granica Polski

Mapa 12. Podlasie w 1918 r.

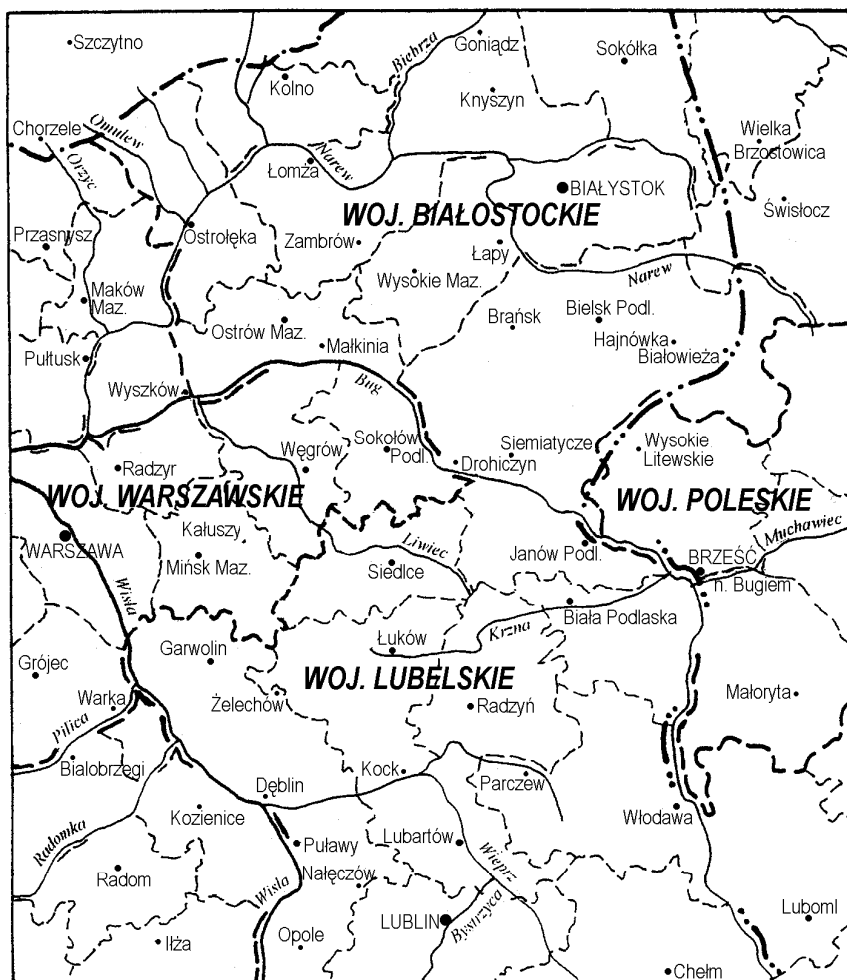
- — — granica Królestwa Polskiego
- · - · - granica guberni
- - - granica powiatu
- - - - granica jeneral-gubernatorstwa warszawskiego
- granica jeneral-gubernatorstwa lubelskiego
- siedziba jeneral-gubernatorstwa
- miasto powiatowe
- · · - obecna granica Polski

Mapa 13. Podlasie w 1930 r.

- granica państwa
- — — granica województwa
- - - - granica powiatu
- miasto wojewódzkie
- miasto powiatowe
- inne miejscowości
- obecna granica Polski

Mapa 14. Podlasie w 1938 r.

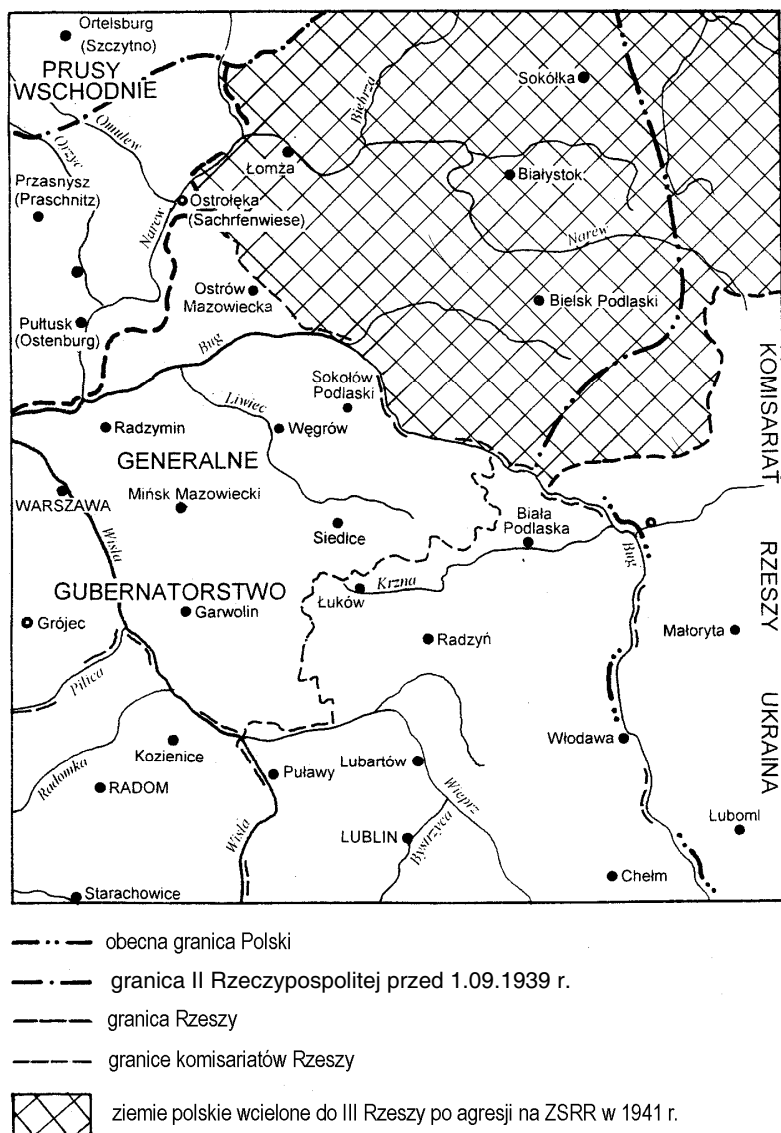
- — — granica państwa
- — — granica województwa
- — — granica powiatu
- miasto wojewódzkie
- miasto powiatowe
- inne miejscowości
- .. — obecna granica Polski

Mapa 15. Podlasie w okresie 28.09.1939-22.06.1941 r.

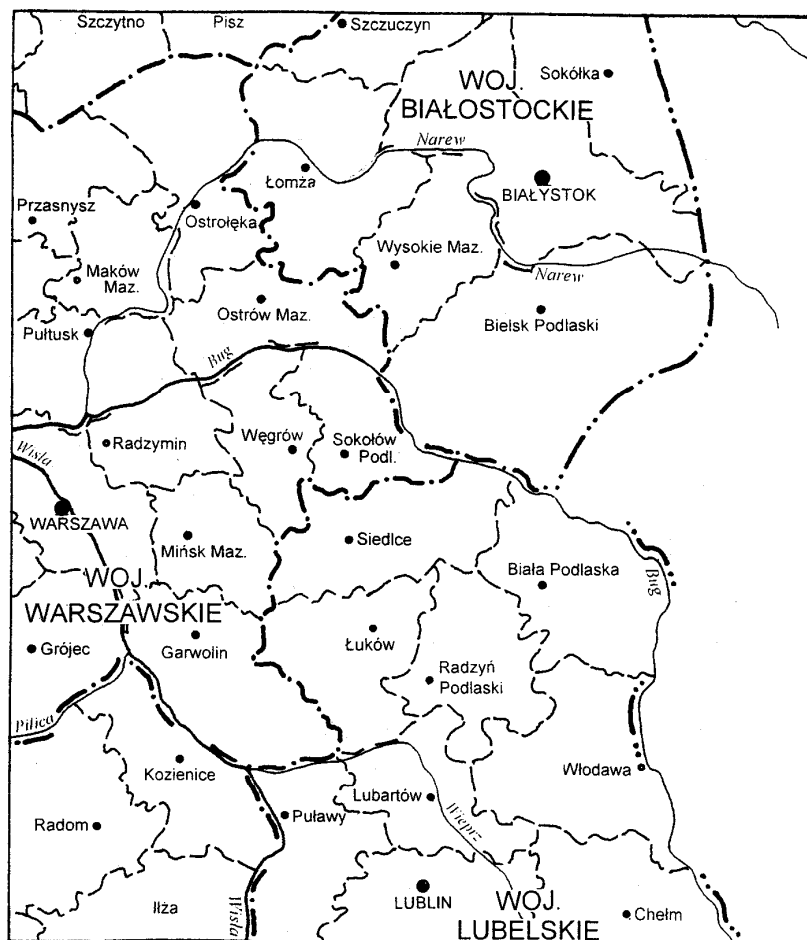

- · — · — obecna granica Polski
- · — granica II Rzeczypospolitej przed 1.09.1939 r.
- — — umowna linia podziału Polski między III Rzeszę i ZSRR
- — — granice dystryktów
- - - linia podziału ziem polskich określanych jako Zachodnia Ukraina oraz Zachodnia Białoruś

Mapa 16. Podlasie w okresie 22.06.1941-1945 r.

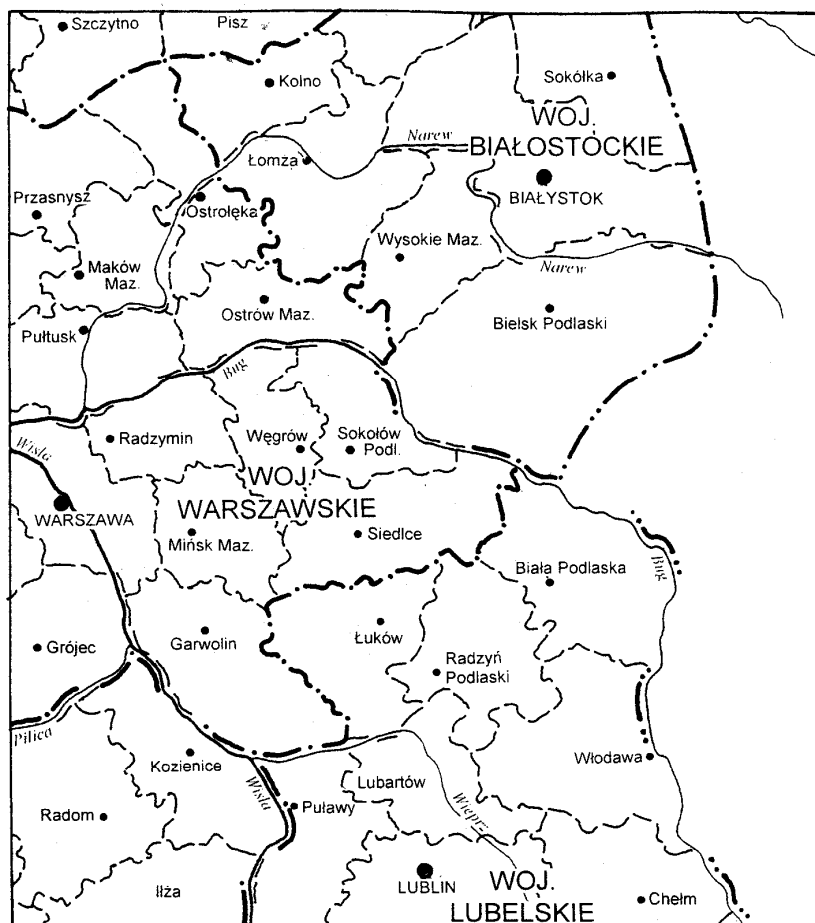

Mapa 17. Podlasie w 1946 r.

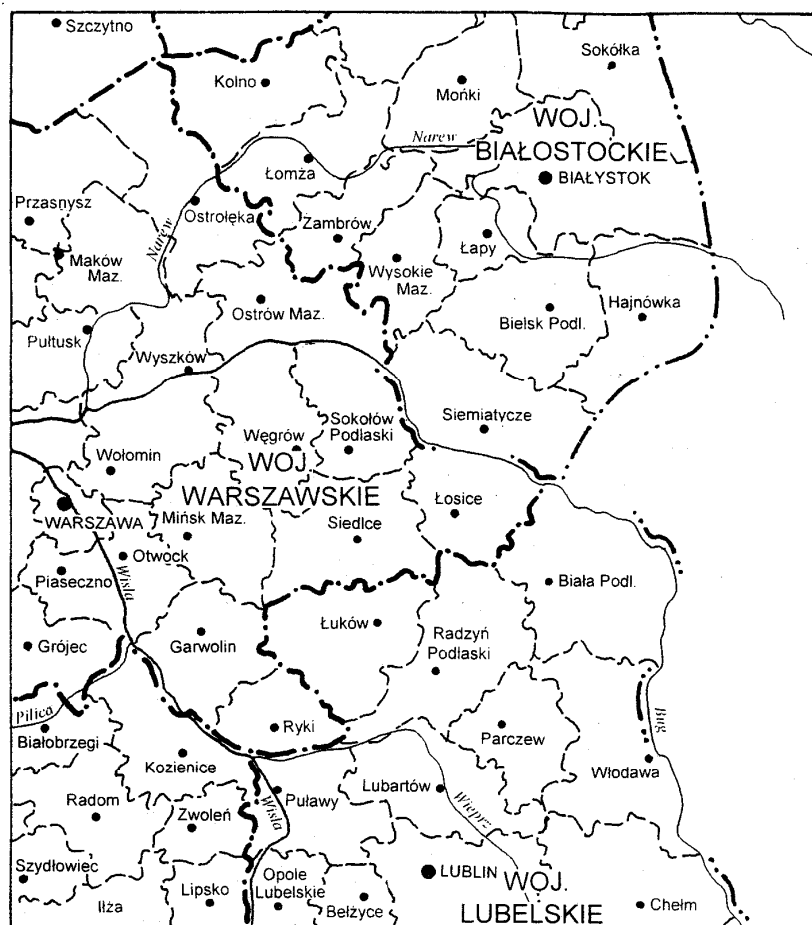
- granica państwa
- granica województw
- granica powiatów
- miasta wojewódzkie
- miasta powiatowe

Mapa 18. Podlasie w 1950 r.

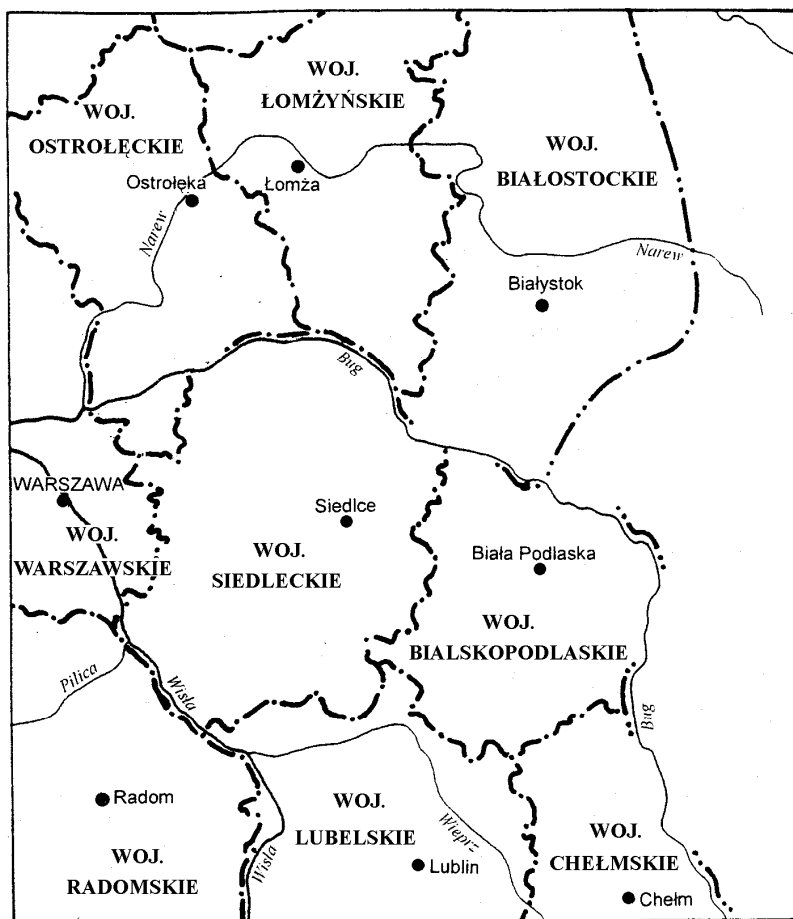
- · — · — granica państwa
- · — granica województw
- — — granica powiatów
- miasta wojewódzkie
- miasta powiatowe

Mapa 19. Podlasie w okresie 1950-1975

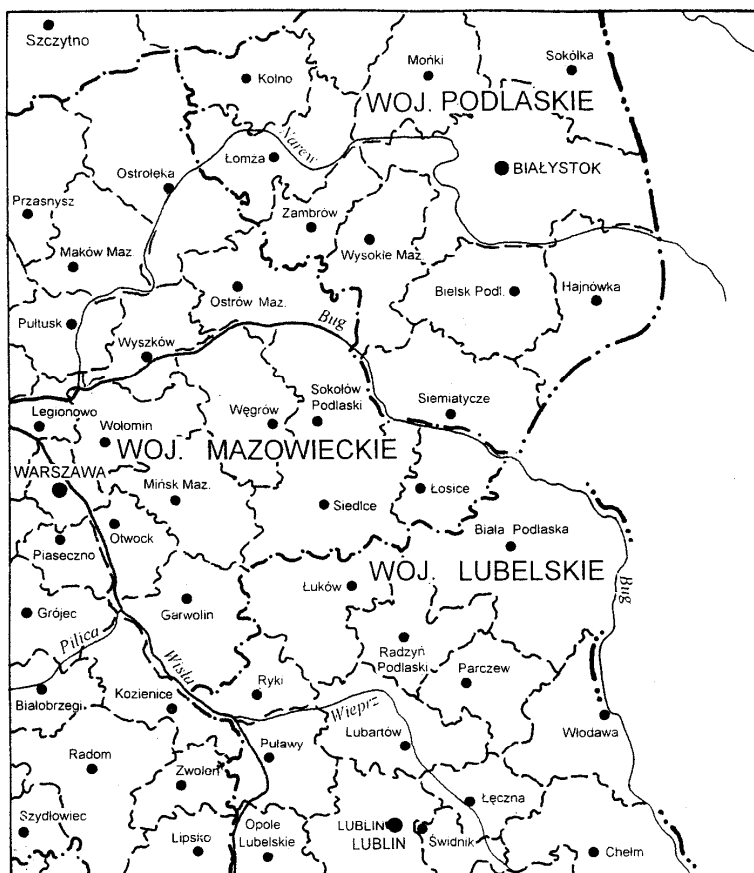
- · — · — granica państwa
- · — granica województw
- · — granica powiatów
- miasta wojewódzkie
- miasta powiatowe

Mapa 20. Podlasie w okresie 1975-1998

- · — granica państwa
- · - granica województw
● miasta wojewódzkie

Mapa 21. Podlasie w okresie 1999-2011

- · — granica państwa
- · — granica województw
- — — granica powiatów
- miasta wojewódzkie
- miasta powiatowe

POLITICAL-ADMINISTRATION DIVIDES
IN ZIEMIA PODLASKA DURING THE RECENT MILLENNIUM

S u m m a r y

The presented text together with the cartographic illustrations is devoted to the political-administration divides in Ziemia Podlaska. The region that is situated at the meeting point of cultures, languages and religions, has played a very important role in the history of the Polish state and the Polish nation.

In the research that has been conducted, also the factors have been taken into consideration that influenced the presently existing Podlasie – the territory near the border with Byelorussia. Apart from the geopolitical and cultural aspects, also attention has been paid to economical questions, as well as to the lack of a center integrating the whole of social life, and the blurring, with time, borders.

The historical Podlasie has always had a dualistic geographical arrangement – it has been latitudinally divided by the River Bug. Hence, the objectively existing conditions have had a destabilizing effect on it and have made economical development more difficult.

The divides and configurations of political and administrative borders that ran through Ziemia Podlaska during the period that is presented in the space-time perspective are the point of departure for the explanation of many phenomena happening in the past and in the present, and for further studies, including historical, geographical ones as well as ones connected with political science. They may have both cognitive significance and be applied in practice. On the one hand they are useful for all sorts of academic analyses, and on the other, they may be used by the local authorities in their work connected with forming various functional-spatial connections in the Eastern part of the country.

Translated by: Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: Ziemia Podlaska, historia, charakterystyka geograficzna, czaso-przestrzenne podziały i konfiguracje granic politycznych i administracyjnych.

Key words: Ziemia Podlaska, history, geographical characteristics, space-time divides and configurations of political and administrative borders.